

Становлення позитивної Я-концепції як мета особистісної адаптації обдарованих дітей молодшого шкільного віку

У статті обґрунтовано теоретичні підходи у дослідженні формування позитивної Я-концепції обдарованих дітей молодшого шкільного віку.

Ключові слова: обдарована дитина, особистісна адаптація, позитивна Я-концепція, самооцінка, самосвідомість.

В статье обосновано теоретические подходы в исследовании формирования положительной Я-концепции одаренных детей младшего школьного возраста.

Ключевые слова: одаренный ребенок, личностная адаптация, положительная Я-концепция, самооценка, самосознание.

Актуальність проблеми. Особистість – складне утворення, яке набувається дитиною в соціокультурному середовищі в процесі взаємодії з іншими в ході спільної діяльності і спілкування. Ступінь сформованості та розвиток особистісних утворень (Я-концепції, Я-образу, самооцінки, самосвідомості, ін.) визначають життєвий шлях індивіда. Як зазначає С.Посохова, у цілях самозбереження і самореалізації індивід з раннього дитинства змушений включитися в систему суспільних зв'язків, вступати в комунікацію з іншими людьми, узгоджувати з ними свої дії і поведінку. Наслідком цього включення є формування особистості. Особистість є відносно сталим утворенням, відповідальним за відносини індивіда і соціуму, і ця сталість дає змогу прогнозувати поведінку людини у досить широкому колі ситуацій [5]. Від рівня розвитку та сформованості особистості залежить і еволюція обдарованості. Відомий у психології факт втрати яскравих здібностей до моменту дорослішання вчені пов'язують з особливостями особистісного розвитку. Багато авторів схиляються до думки, що для становлення обдарованої і талановитої особистості необхідне схвальне ставлення до неї соціуму.

Обдаровані діти, як вважає Л.Токарева, знаходяться в стані великого ризику соціальної ізоляції. Реальний рівень здібностей обдарованих дітей не сприймається оточуючими і нормальний для такої дитини процес розвитку оцінюється як аномальна непристосованість до життя. В зв'язку з цим в обдарованих дітей виникають труднощі у взаємостосунках з ровесниками і дорослими [7].

Соціальне середовище, процеси соціалізації й адаптації, соціальна взаємодія впливають на формування та зміну Я-концепції особистості обдарованої дитини, особливо в молодшому шкільному віці. Тому в цей час важливо і необхідно визначити позитивні напрями розвитку дитячої Я-концепції, створити позитивне уявлення про себе та систему установок відносно власної особистості.

Мета публікації полягає у теоретичному аналізі особливостей формування позитивної Я-концепції обдарованих дітей молодшого шкільного віку.

Теоретичний аналіз проблеми. Одним з центральних понять психології особистості є Я, під яким розуміється змістово-динамічний аспект самосвідомості суб'єкта психічної активності, егоїдентичність як процес переживання безперервної самототожності і цілісності людини. Я-концепція є узагальненим уявленням про самого себе, система установок відносно власної особистості, або, як вважають психологи І.Кон, Б.Паригін та ін., “теорія самого себе”.

Відомими є різні напрямки дослідження людського Я: рефлексивне Я і рефлексивне Я (І.Кон), ідеальне Я і реальне Я (К.Роджерс, К.Хорні), суспільство і Я (Е.Фромм), мотивація (А.Маслоу), Я-вчинок (В.Роменець), Я-проблема (А.Фурман).

У психологічній науці є ряд теоретичних шкіл, які вивчають Я-концепцію. Кожна з них по-різному підходить до визначення Я-концепції. У.Джемс першим з психологів розпочав розробляти проблематику “Я-концепції”. Глобальне особистісне Я він розглядає як первинне утворення, в якому поєднуються Я-усвідомлююче і Я – як об'єкт. На його думку, це дві сторони одного цілого, які завжди існують узгоджено: одна з них являє собою чистий досвід (Я-усвідомлююче), а друга – зміст цього досвіду (Я – як об'єкт).

Головним орієнтиром для Я-концепції є Я іншої людини, тобто уявлення людини про те, що думають про неї інші: “Я – яким мене бачать інші” і “Я – яким я сам себе бачу” дуже подібні за своїм змістом. Ч.Кулі запропонував теорію Я-дзеркального, стверджуючи, що уявлення людини про те, як її оцінюють інші, суттєво впливає на її Я-концепцію.

Р.Бернс розглядав Я-концепцію як сукупність установок, спрямованих на себе. Ним виділені три складові Я-концепції: а) уявлення людини про саму себе; б) афективна оцінка цього уявлення, яка може мати різну інтенсивність, оскільки конкретні риси образу Я можуть викликати більш чи менш сильні емоції, пов'язані з їх сприйняттям чи осудженням; в) конкретні дії, які можуть бути викликані образом Я та самооцінкою [1].

Е.Еріксон дав розвиток концепції З.Фрейда щодо становлення усвідомленого Я індивіда – Его, проте повернув зміст цієї концепції

до соціокультурного контексту. Проблематика Я-концепції розглядається ним крізь призму Еґо-ідентичності, розуміється як продукт певної культури, що виник на біологічній основі, її характер визначається особливостями цієї культури і можливостями певної людини. За Е.Еріксоном, ідентичність – це суб'єктивне почуття безперервної самототожності, що заряджає людину психічною енергією, її джерелом є культурно значуще досягнення [10].

К.Роджерс, представник гуманістичного напрямку в психології, розглядає Я-концепцію як систему самосприйняття, а не як окреме реальне Я. Він вважає, що внутрішня структура Я формується в процесі взаємодії з довкіллям, зокрема зі значимими іншими (батьками, сестрами, братами, ін.) [6]. Під терміном “значимі інші” розуміються люди, які важливі чи значимі для дитини внаслідок того, що вона відчуває їх здатність впливати на її життя. У ранньому дитинстві найбільш значимими іншими для дитини є батьки, пізніше вчителі, група однолітків. У пошуках образу Я дитина обирає значимого іншого та високо оцінює створений ним образ свого Я. Схвалення значимим іншим створює у дитини позитивний образ Я, а постійне дорікання викликає виникнення негативної самооцінки. У будь-якому випадку створений образ стає головним джерелом психологічного досвіду, необхідного для формування Я-концепції.

За Р.Бернсом під Я-концепцією ми розуміємо сукупність усіх уявлень індивіда про себе, яка включає переконання, оцінки і тенденції поведінки. Загально визнаним є погляд на Я-концепцію як систему самоустановок з трьома структурними компонентами: когнітивним – образ Я (уявлення про себе); емоційно-ціннісним (афективним) – ставлення до себе в цілому або окремих сторін своєї особистості, діяльності, поведінки, проявляється в системі самооцінок; конативним (поведінковим) – схильність до певних вчинків, за якими проглядається рівень домагань людини і підсумовується дія перших двох компонентів. Установки на самого себе можуть мати різний рівень усвідомленості, консистентності (взаємоузгодженості), стійкості, динамічності, актуалізованості.

Підсумовуючи погляди на природу Я-концепції в різних психологічних теоріях (У.Джемс, Ч.Кулі, Дж.Мід, Е.Еріксон, К.Роджерс та ін.), Р.Бернс визначає такі модальності глобальної Я-концепції: реальне Я, або уявлення про те, який я насправді; ідеальне Я, або уявлення про те, яким я хотів би бути; дзеркальне Я, або уявлення про те, як мене сприймають інші. Реальне Я формується здебільшого під впливом досвіду самостійної діяльності; ідеальне Я залежить від характеру соціальних підкріплень та емоційної

ідентифікації зі значущими іншими; дзеркальне Я – результат дії рефлексивної свідомості – відсторонення і об'єктивної змісту внутрішнього світу людини. Як зауважує З.Карпенко, “обриси моделі особистості як інтегрального суб'єкта дозволяють вписати названі модальності Я-концепції в рамки моносуб'єкта (реальне Я), полісуб'єкта (ідеальне Я), метасуб'єкта (дзеркальне Я)” [2, с.277].

І.Кон пропонує інший варіант структури Я-концепції: 1) неусвідомлені, представлені тільки в переживанні, установки стосовно себе; 2) окремі парціальні самооцінки; 3) відносно цілісна Я-концепція; 4) Я-концепція як частина системи ціннісних орієнтацій особистості [3]. На думку З.Карпенко, “для гармонійного становлення цілісної особистості важливий збалансований розвиток усіх складників її Я-концепції: фізичного, реального, ідеального, дзеркального й духовного Я” [2, с.279].

Незважаючи на те, що є багато підходів щодо визначення Я-концепції та механізмів її формування, дослідження становлення позитивної Я-концепції обдарованих дітей практично не відбувалось.

Соціальна ситуація розвитку в молодшому шкільному віці, особистісний розвиток обдарованої дитини співвідносяться з формуванням її Я-концепції, зі зміною спонукальної сфери, спрямованості системи ставлень, розвитком особистісної рефлексії і механізму самооцінювання. Обдарована дитина хоче знати, хто вона така, на що вона здатна, співставляючи рівень своїх домагань з досягнутими результатами. Її рефлексія спрямована на усвідомлення свого становища й призначення. Пошуки себе для обдарованої дитини молодшого шкільного віку пов'язані з інтенсивним формуванням її Я-концепції. Я-концепція визначає не просто те, що собою являє обдарована дитина, але й те, що вона про себе думає, як дивиться на свою діяльність і потенційні можливості свого розвитку у майбутньому.

Я-концепція як відносно стійка більш-менш усвідомлена система уявлень особистості про себе (образів власного Я) є основою самовизначення обдарованої дитини, основою її взаємодії з дорослими та ровесниками, основою ставлення до себе. Позитивна Я-концепція обдарованої дитини визначається такими факторами: чітким переконанням у тому, що імponуєш іншим людям; впевненістю у здатності успішного виконання того чи іншого виду діяльності; почуттям власної значущості.

Ми вважаємо, що важливими параметрами позитивної Я-концепції обдарованої дитини молодшого шкільного віку мають бути:

– Я-цінність – відображені дитиною сфери її існування, через які відбувається виокремлення себе, своєї особистості, свого Я;

– Я-образ – як остаточне уявлення про себе, результат усвідомлення своєї глибинної суті, результат роботи над пізнанням себе, осмислення своєї ролі на певному життєвому етапі; це особистість у єдності всіх аспектів її буття, відтворених у самосвідомості;

– самооцінка як суб'єктивне сприймання й оцінка самої себе, своїх якостей, життєвих можливостей, ставлення інших до себе і свого місця серед інших;

– самосвідомість як образ себе, ставлення до себе, здатність рефлексувати з приводу своїх можливостей;

– самоставлення як структурно складне особистісне утворення, що поєднує в собі як загальну оцінку себе самої, так і специфічні особистісні виміри – самоповагу, аутосимпатію, самосхвалення, самокритичність, самозацікавленість (близькість до самого себе), очікуване ставлення до себе з боку інших;

– самовизначення (ідентичність) як усвідомлений вибір дитиною позиції у певній життєвій ситуації.

Як бачимо, для Я-концепції (образу власного Я) обдарованої дитини молодшого шкільного віку характерними є всі функції установки щодо самої себе:

– когнітивний компонент – образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значимості;

– емоційний компонент – самоповага, себелюбство, самосхвалення, самокритичність тощо;

– оцінно-вольовий компонент – прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу, авторитет.

Уявлення про себе (суб'єктивний образ свого Я) обдарованої дитини у молодшому шкільному віці складається під впливом оцінюючого ставлення з боку дорослих та ровесників, як результат співставлення мотивів, цілей і результатів власних вчинків і дій з канонами та соціальними нормами поведінки, прийнятими у суспільстві, так і від власної оцінки своїх можливостей. Тому, характеризуючи Я-образ обдарованої дитини, перш за все, необхідно вказати на його такі важливі аспекти, як її знання про саму себе і ставлення до свого Я. Однак, не всі аспекти Я-образу усвідомлюється обдарованою дитиною. У її знанні про себе завжди міститься і оцінка. Як зазначає І.Кон, “різноманітні Я у різних людей або на різних етапах в одній людині можуть різнитися за змістом і спрямованістю (негативна, позитивна, амбівалентна); інтенсивністю (глибиною почуттів); контрастністю (значимістю для самооцінки); послідовністю та якістю” [4, с.126]. Прагнення бачити і культивувати у собі соціально-цінні якості є одним з реальних прагнень обдарованої дитини, яке, звичайно, відображається у її Я-концепції.

Добре відомо, що низька самооцінка передбачає неприйняття себе, самозаперечення, негативне ставлення до своєї особистості. У свою чергу, адекватна самооцінка стає важливим ціннісним аспектом у житті індивіда. На наш погляд, існують три важливі моменти для розуміння самооцінки обдарованої дитини молодшого шкільного віку:

по-перше, важливу роль у її формуванні відіграє співставлення образу Я-реального (ким Я є) з образом Я-ідеального, тобто з уявленням про те, якою обдарована дитина хотіла би бути. Таке зіставлення часто зустрічається у різних психотерапевтичних методиках, де високий ступінь збігу реального Я з ідеальним вважається показником психічного здоров'я. Тому, ті обдаровані діти, котрі досягають характеристик, які визначають для них ідеальний образ Я, мають високу самооцінку;

по-друге, самооцінка обдарованої дитини корелює з тим, як, на її думку, оцінюють її інші;

по-третє, обдарована дитина оцінює успішність своїх дій і проявів через призму своєї ідентичності; вона відчуває задоволення не від того, що вона просто щось робить добре, а від того, що вибирає певну діяльність і саме її робить добре.

Спрямування самооцінки (завищена, адекватна, занижена) особистості починає формуватися в сім'ї як результат міжособистісних взаємин із значущими дорослими, які визначають систему установок, а відтак і розвивають Я-образ дитини. На формування позитивної самооцінки обдарованої дитини впливає клімат родинної взаємодовіри й любові, помножений на авторитет батьків і повсякденну вимогливість до неї.

Соціальна ситуація розвитку в молодшому шкільному віці характеризується тим, що дитина виходить за коло свого сімейного спілкування й встановлює відносини з більш широким світом дорослих і дітей. У ході спілкування з однолітками виробляються навички соціальної взаємодії, формуються соціальні ролі, розширюється уявлення про власну особистість. На думку І.Кона, таке включення в стосунки з однолітками створює можливості самоствердження дитини, набуття нею нових ролей, появи нових критеріїв самооцінки.

Як система, що постійно розвивається, самооцінка (адекватна чи неадекватна) функціонує в різних формах, видах, на різних рівнях організованості і є виявом суб'єктивної активності дитини. Індивідуальні особливості особистісної самооцінки обдарованих дітей молодшого шкільного віку, як показують результати наших досліджень, впливають на формування характерологічних рис, як впевненість (невпевненість), критичність (некритичність), актив-

ність (пасивність), комунікабельність (замкнутість), емоційна стабільність (емоційна лабільність).

За В.Франклом, одним із необхідних атрибутів особистості є її свідомість, через яку постає особистісне сприймання оточуючого світу та Я-концепція. Процесом, за допомогою якого дитина пізнає себе є її свідомість і самосвідомість, що забезпечують відкриття нею власного неповторного внутрішнього світу, індивідуальності своєї особистості, формування цілісного уявлення про себе.

Самосвідомість, на думку І.Чеснокової, “являє собою констатуючу ознаку особистості, що формується разом з її становленням” [9, с.148]. Вона пропонує розрізнити два рівні самосвідомості залежно від того, в якому контексті відбувається співставлення про себе: самопізнання в системі “Я – інша людина” та самопізнання у процесі аутокомунікації, тобто в системі “Я – Я”.

Для другого рівня самопізнання специфічним є те, що співставлення про себе відбувається не в системі “Я – інша людина”, а в системі “Я – Я”. Саме на цьому рівні обдарована дитина оперує вже готовими знаннями про себе, отриманими в різний час і в різних ситуаціях.

Особливе місце у психологічному світі обдарованих дітей посідає рефлексія, яка виникає на основі їхньої самосвідомості. Очевидна схильність до рефлексії є характерною особливістю обдарованих дітей. Ця тенденція має онтогенетичну зумовленість і перебуває у безпосередньому зв’язку із загальним особистісним становленням обдарованої дитини та зумовлює пошук дитиною власного Я.

Здійснюючи особистісну рефлексію, обдарована дитина досліджує себе як суб’єкта спілкування (свій внутрішній світ, поведінку) у зв’язку з переживаннями інших дітей (людей) учасників взаємодії. Таким чином, особистісна рефлексія забезпечує усвідомлення дитиною власних якостей і рис характеру, особливостей діяльності, ставлень до себе та інших, своїх можливостей і досягнень, успіхів чи невдач, стимулює творчість.

Кожен акт рефлексії обдарованої дитини моделюється на основі самосвідомості, що є показником її особистісної адаптації, і являє собою взаємодію самопізнання та самоствавлення. Центральне місце у самоствавленні дитини займають самоповага і любов до себе. Сутність самоповаги полягає в тому, що обдарована дитина відчуває по відношенню до себе. Це емоційний компонент особистості, який впливає на характер досягнутих результатів і є джерелом її творчості, життєстійкості та оптимізму.

Реалізація основних потреб обдарованої дитини у молодшому шкільному віці веде до становлення якісно нової Я-концепції, яка поділяється на Я-реальне та Я-ідеальне. Між Я-ідеальним і Я-

реальним існує істотна різниця: якщо в обдарованої дитини високий рівень домагань і добре усвідомлені можливості (можливості і досягнення є відображенням власних уявлень про себе) завдяки особистісній адаптації, то вона впевнена, врівноважена, доброзичлива; якщо ж в обдарованої дитини високий рівень домагань і недостатньо усвідомлені можливості через недостатню особистісну адаптованість чи дезадаптованість, то це призводить до невпевненості в собі, що зовні може виражатися в агресії і роздратованості. Постійні негативні переживання, замкнутість, ізолюваність, невпевненість призводять до того, що розумова активність обдарованих дітей знижується, зменшується її інтелектуальна продуктивність.

Психологічна ситуація, що може призвести до формування негативної Я-концепції і спричинити появу особистісної дезадаптованості, за А.Фурманом, є ситуацією невизначеності, неспокою, апатії, відчуження, неприязні, антипатії, непорозуміння, недовіри, несприйняття, осуду, конфліктності, зневаги, ненависті, агресивності, жорстокості [8]. На нашу думку, ознаками негативної Я-концепції обдарованих дітей молодшого шкільного віку може бути: несформований образ Я, спотворене уявлення про себе, амбівалентність переживання та ставлення до себе, неприйняття себе, незадоволення собою, висока тривожність, низька самооцінка, невпевненість, переживання власної неповноцінності, агресивність, конфліктність, гіперактивність, негативізм, егоцентризм, сором’язливість, низька комунікабельність, замкнутість, почуття провини, роздратованість, невротичність. Як зазначає А.Фурман, “важливо сформувати позитивну Я-концепцію, а відтак і високу самоадаптованість людини. Це буде означати, що у її внутрішньому світі переважатимуть дбайливе і захоплене ставлення до себе, самоповага, прийняття себе, відчуття власної цінності, віра в успіх, оптимізм, довіра і внутрішня свобода” [8, с.89]. Психологічна ситуація, що забезпечуватиме формування позитивної Я-концепції як мети особистісної адаптації в обдарованих дітей молодшого шкільного віку має бути ситуацією довіри, доброзичливості, взаєморозуміння, взаємоповаги, схвалення, асертивності, симпатії, приязні.

Отже, розгляд позитивної Я-концепції як мети особистісної адаптації обдарованих дітей молодшого шкільного віку дає нам підставу зробити такі **висновки й теоретичні узагальнення:**

1. Я-образ, самооцінка, самосвідомість, самоствавлення є важливими компонентами у структурі Я-концепції обдарованих дітей молодшого шкільного віку, які забезпечують її особистісну адаптацію та впливають на модальність емоційних переживань і формування індивідуальних характерологічних рис.

2. Позитивна Я-концепція є системою уявлень обдарованих дітей, що містить усвідомлення своїх: когнітивних (інтелектуальних) властивостей, котрі організуються в Я-образі; емоційно-ціннісних самоставлень, що виявляються у самооцінці; поведінкових дій; суб'єктивно сприйнятих соціальних чинників.

3. Напрями розвитку позитивної Я-концепції обдарованих дітей молодшого шкільного віку мають свої особливості. У сфері їхньої самосвідомості поперемінно переважають когнітивна (Я-образ), емоційно-оцінкова (Я-ставлення), вчинкова (Я-вчинок) складові позитивної Я-концепції, які наповнюють їхній внутрішній світ суб'єктивно-індивідуальним потенціалом.

4. Позитивна Я-концепція обдарованих дітей молодшого шкільного віку є основою їхнього самовизначення, ставлення до себе, взаємодії з дорослими та ровесниками.

Список використаних джерел

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и ее воспитание: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986. – 422 с.
2. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
3. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
4. Кон И.С. Открытие “Я”. – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.
5. Посохова С.Т. Психология адаптирующейся личности. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2001. – 240 с.
6. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. с англ. – М.: Изд. Группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 480 с.
7. Токарева Л. Соціалізація і розвиток обдарованої дитини // Соціальна психологія. – 2006. — №1. – С. 94-102.
8. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 197 с.
9. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. – М.: Наука, 1977. – 144 с.
10. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М., 1996. – 214 с.

The article deals with theoretical approaches to research of forming positive self-conception of gifted children of primary classes age.

Key words: a gifted child, personal adaptation of a gifted child, positive self-conception, self-appraisal, self-consciousness.

Отримано: 9.03.2010

Відмінності у проявах стратегій процесу розуміння творчих стоматологічних задач лікарями з різним досвідом практичної роботи

У статті проаналізована психологічна сутність мисленневих стратегій. Зокрема описано відмінності у проявах стратегіальних тенденцій розуміння творчих стоматологічних задач лікарями з досвідом практичної діяльності, лікарями-інтернами та студентами V курсу. Це, в свою чергу, веде до переважання однієї із стратегій мислення, якими послуговуються лікарі-стоматологи в процесі розв'язання творчих стоматологічних задач: аналогізування, комбінування, протиставлення, стратегія випадкових підстановок.

Ключові слова: творчість, творче стоматологічне мислення, творча стоматологічна задача, мисленнева діяльність, аналогізування, комбінування, протиставлення, стратегія випадкових підстановок.

В статье анализируется психологическая сущность мыслительных стратегий. В частности описаны различия в проявлениях стратегических тенденций понимания творческих стоматологических задач врачами с опытом практической деятельности, врачами-интернами и студентами V курса. Это, в свою очередь, ведет к преобладанию одной из стратегий мышления, которыми пользуются врачи-стоматологи в процессе решения творческих стоматологических задач: аналогизирование, комбинирование, противопоставление, стратегия случайных подстановок.

Ключевые слова: творчество, творческое стоматологическое мышление, творческая стоматологическая задача, мыслительная деятельность, аналогизирование, комбинирование, противопоставление, стратегия случайных подстановок

Постановка проблеми. Завдання, що постають сьогодні перед нашим суспільством, пов'язані з пошуком резервів підвищення ефективності діяльності людини, що значною мірою криється у розкритті її творчого потенціалу. Творчих рішень вимагає будь-яка сфера діяльності людини, зокрема професійна. Саме тому, готуючи в стінах вузу майбутнього спеціаліста, слід максимально орієнтувати його на творче ставлення до майбутньої професійної діяльності. Як відомо, творчість – процес утворення чогось нового, раніше для даного суб'єкта невідомого. Здатність побачити проблему там, де все